

7. Przemiany gospodarcze w czwartym tysiącleciu przed naszą erą (około 3800 - 3000)

7.1. Uwagi wstępne

Po okresie stosowania początków gospodarki wytwórczej w środkowym Sudanie we wczesnym neolicie, dalsza działalność ludzka na tym obszarze jest słabiej poznana, w szczególności w III i II tysiącleciu p.n.e., tj. do uformowania się cywilizacji meroickiej. Można tylko przypuszczać, że podczas tych trzech tysiącleci uprawiano chów zwierząt, nadal eksploatowano zboża tropikalne, uprawiane lub dziko rosnące, i zapewne kontynuowano różne formy gospodarki przyswajalnej.

Pozostałością działalności ludzkiej w środkowym Sudanie w IV tysiącleciu p.n.e. jest kultura archeologiczna późnego neolitu chartumskiego. Jej chronologia nie jest jeszcze dokładniej określona. Jak się wydaje, ten wielki zespół archeologiczny jest współczesny późnej fazie kultury abkańskiej i wczesnej fazie kultury Grupy A w północnej Nubii. Wskazuje na to przede wszystkim występowanie w obu kulturach podobnego sposobu zdobienia naczyń ceramicznych w postaci marszczenia po-

Tabela 16

Daty radiowęglowe z Kadada

L.p.	Data bp	Numer laboratoryjny próbki	Rodzaj obiektu
1	5 170±110	GIF-5770	Osada
2	4 830±50	GIF-5213	Cmentarzysko
3	4 840±70	GIF-6809	Cmentarzysko
4	4 790±110	GIF-5508	Osada
5	4 630±80	GIF-4675	Cmentarzysko
6	4 730±80	GIF-5771	Cmentarzysko

wierzchni (Arkell 1949: 104 - 106; 1953: 82 - 83; Nordström 1972: 14, 17, 90).

Chronologię taką sugerują także wyniki pomiarów radiowęglowych próbek pochodzących z późnoneolitycznego cmentarzyska w Kadada, na północ od VI katarakty Nilu, a więc na obszarze bezpośrednio sąsiadującym na północy z górnym Nilem (tabela 16). Po kalibracji wartości te dają daty bezwzględne mieszczące się w przedziale czasowym od 4325 do 3060 p.n.e. Biorąc pod uwagę wyniki tych pomiarów, a także dane z Shagadud, Hassan (1986: 83, 98) proponuje zamknąć chronologię późnego neolitu chartumskiego w okresie od 3800 do 2700 p.n.e.

7.2. Społeczeństwo i jego osadnictwo

Właściwie brak informacji, które umożliwiłyby podjęcie próby przedstawienia sposobów zdobywania żywności przez ludność późnoneolityczną w środkowym Sudanie. Wynika to z faktu, że nie znamy osad tej kultury, odkryto i zbadano tylko cztery cmentarzyska tej ludności, w Omdurmanie (Arkell 1949: 99 - 106), Shaheinab (Arkell 1953: 82 - 91), Geili (Caneva 1984: 355 - 356) i Saggai (Caneva 1983b: 24 - 28). Zawartość tych cmentarzysk umożliwia podjęcie tylko ograniczonych badań nad populacjami późnoneolitycznymi, ich wytwórczością i wymianą dóbr oraz strukturą społeczną.

7.2.1. Przemiany środowiska naturalnego

Brak podstaw do badań nad ewolucją środowiska naturalnego w środkowym Sudanie w późnym neolicie. Odnotować jedynie należy znalezienie pestek czeremchy afrykańskiej (*Celtis integrifolia*) na stanowisku w Gereif koło Chartumu (Arkell 1949: 110, przypis 1) razem z ceramiką późnoneolityczną; być może, były to pozostałości obozowiska z tego okresu.

Chronologia kultury późnego neolitu przypada na koniec mokrego stadium klimatycznego na Saharze, które trwało w okresie 6500 - 4500 bp (Williams 1982: 19) i którego cechą charakterystyczną była wielka ekspansja neolitycznych ludów pasterskich w północnej Afryce. Według hipotezy Wickensa (1982: 44 - 47) na okres około 5000 - 3000 bp przypadają początki środkowoholocenijskiego okresu pustynnienia tej części Afryki. Badania osady w Jebel Tomat nad dolnym Białym Nilem, położonej około 300 km na południe od Chartumu i datowanej na około 4000 bp (Clark 1973, z Wickensa 1982: 28 - 29, tabl. 3.1 i s. 45 - 47), wskazują na istnienie tam wówczas ciernistej sawanny z gajami akacji *Acacia seyal* na glebach gliniastych i *Acacia senegal* na piaskach i wydmach. Było to środowisko suche, aczkolwiek nie tak suche jak obecnie. Wczesnoholocenijskie stałe jeziora i bagna, położone na zachód od Bia-

łego Nilu w głębi ładu, wyschły już w tym okresie, ale bagna istniały nadal nad brzegami rzeki. Zmiany środowiskowe były wynikiem przesunięcia się stref opadów na południe co spowodowało odpowiednie przesunięcie się stref roślinnych i faunistycznych. W rezultacie tego procesu musiała także zmniejszyć się suma rocznych opadów w środkowym Sudanie, ale na obecnym etapie badań nie jest możliwe oszacowanie jej wysokości. Około 4000 bp łowcy z Jebel Tomat nad dolnym Białym Nilem polowali jednak jeszcze na takie zwierzęta jak: gazela dorka, antylopa Klipspringer, dzik leśny, szczer trzciniowy, mangusta, jeź, ostrzegacz i genet. Polowali oni także na ptactwo, łowili ryby oraz zajmowali się chowem bydła, owcy lub kozy. Być może uprawiali także sorgo.

Stopień wilgotności w dolinie górnego Nilu zależał, jak już stwierdzano wyżej, nie tylko od wielkości opadów deszczowych ale także od poziomu sezonowych wylewów rzeki. Zmiany poziomu wylewów wywołane były oczywiście wahaniami opadów deszczowych u źródeł Nilu Błękitnego i Nilu Białego, głównie jednak na Wyżynie Abisyńskiej, u źródeł Nilu Błękitnego. Około 5800 bp nastąpił tam spadek poziomu lustra jezior a gwałtowniejsze ich obniżenie około 4000 bp (Gasse i inni 1980: 389). Późny neolit w środkowym Sudanie mógł więc przypadać na stosunkowo krótki okres stabilizacji lustra jezior etiopskich i wylewów Nilu przed 4000 bp. Po krótkotrwałym okresie wylewów niskich na przełomie VI i V tysiąclecia bp nastąpił również krótki okres wysokich wylewów w pierwszej połowie V tysiąclecia bp., po którym z kolei, od drugiej połowy tego tysiąclecia, nastąpił dłuższy okres wylewów niskich, trwający do drugiej połowy IV tysiąclecia bp (Williams i Adamson 1980: 301, ryc. 12:10). Wczesna faza późnego neolitu około (5000 - 4300 bp) w środkowym Sudanie przypadałaby według tego diagramu raczej na krótki okres wylewów wyższych. Nie jest jednak znana wysokość wylewów w tym okresie.

Podczas gdy dotąd nie odkryto szczątków flory i fauny z osad późno-neolitycznych, jedynym źródłem informacji o rozwoju środowiska naturalnego w środkowym Sudanie w tym okresie mogą być znaleziska z osady jaskiniowej w Shaqadud, datowanej na III - II tysiąclecie p.n.e. (około 4200 - 3600 bp), a więc na czasy postneolityczne. Wskazują one na rozwijanie się na wyżynie Butana suchej sawanny lub stepu zasilanego opadami w sumie około 350 mm rocznie. Nastąpiło więc pogorszenie się warunków naturalnych w porównaniu do sytuacji z VII tysiąclecia bp (Abbas i Marks 1984: 58, Marks i inni 1985: 272, 277). Znaleziono tutaj szczątki krzewu *Zizyphus* sp., traw i udomowionego prosa, datowanego na około 2500 p.n.e. Spośród szczątków fauny z tego stanowiska zidentyfikowano ślimaki *Pila*, małże, ślimaki lądowe, żółwia, ostrzegacza, perlicę, strusia (skorupy jaja), zająca, wiewiórkę ziemną, góralkę (*Hystrix cristata*), żbika, mrówkojada, dzika sawanny, żyrafy (liczne), gazeli (*Gazela rufifrons*) oraz średnie i wielkie antylopy. W stropie middenu

zalegającego w tej jaskini znaleziono także szczątki udomowionego bydła, owcy, awcy lub kozy, psa i zapewne także osła.

Warto także odnotować, że na stanowisku w Saggai zauważono brak nawarstwienia wapiennego na kościach ludzkich w pochówkach późnoneolitycznych, będącego charakterystyczną cechą szczątków ludzkich z okresu kultury wczesnochartumskiej, pogrzebanych na podobnej głębokości na tym stanowisku. Jest to rezultatem braku wody podskórnej na poziomie pochówków późnoneolitycznych i ma to oznaczać obniżenie się jej poziomu w wyniku niższych wylewów rzeki w stosunku do czasów wczesnochartumskich (Caneva 1983b: 24).

Dostępne dzisiaj informacje nie pozwalają na dokładniejsze przedstawienie wielkości opadów deszczowych i poziomu wylewów rzeki w późnym neolicie. Wydaje się jednak, że można się liczyć z dalszym zmniejszeniem się wówczas ogólnego stopnia wilgotności w środkowym Sudanie, co mogło spowodować zmiany w szacie roślinnej i strukturze gatunkowej fauny dzikiej.

7.2.2. Charakterystyka populacji

Szczałki ludzkie odkryto na czterech cmentarzyskach późnoneolitycznych: w Omdurmanie, Shaheinab, Geili i w Saggai. Jednak ich niewielka liczba może stanowić tylko punkt wyjścia do badań nad morfologią i demografią pogrzebanych tam osób. Na cmentarzysku w Omdurmanie odkryto dwa groby, z których tylko jeden zawierał szczątki ludzkie, gdyż drugi był już zniszczony w momencie eksploracji (Arkell 1949: 99 - 106), w Shaheinab odkryto 21 grobów zawierających szczątki dwunastu osób (Arkell 1953: 82 - 91), w Geili odkryto bliżej nieznaną liczbę grobów, zapewne kilkanaście (Caneva 1984: 355), a w Saggai odkryto trzy groby zawierające szczątki trzech osób (Caneva 1983b: 24 - 28). Jednakże tylko w Shaheinab poczyniono pewne obserwacje antropologiczne.

Pomimo złego stanu zachowania szczątków ludzkich, Arkell (który jednak nie był antropologiem) zaobserwował pięć przypadków prognatyzmu, który określał jako cechę negroidalną. Jedną czaszkę z tego cmentarzyska zbadał D. E. Derry, antropolog, który także zauważył na niej wyraźny prognatyzm (Arkell 1953: 83). Arkell zauważył także dolichocefaliczną budowę czaszki i w jednym przypadku grube kości puszeki mózgowej. Prognatyzm twarzowy, i być może zębowy, wydaje się cechą wspólną osób z populacji środkowosudańskich u schyłku epoki kamienia: w okresie kultury wczesnochartumskiej oraz wczesnego i późnego neolitu (por. wyżej). Zły stan zachowania szkieletów i błędy metodyczne (m.in. brak danych metrycznych) uniemożliwiają jednak bliższe porównanie tych trzech grup populacji pod względem morfologii.

Podobnie niewiele mamy informacji przydatnych do sporządzenia opisu demograficznego populacji późnoneolitycznych. W Omdurmanie

w jednym tylko grobie stwierdzono szczątki dorosłej osoby nieokreślonej płci, może kobiety, i dziecka (Arkell 1949: 99). Brak danych co do wieku i płci osób pogrzebanych w grobach w Geili i Saggai. Natomiast w Shaheinab wśród 12 osób stwierdzono szczątki dorosłego mężczyzny i około czterech kobiet oraz pięcioro dzieci nieokreślonej płci zmarłych w różnym wieku (Arkell 1953: 90 - 91).

Trzeba więc stwierdzić, że brak informacji niezbędnych do przedstawienia opisu morfologicznego i demograficznego populacji późnoneolitycznych w środkowym Sudanie.

7.2.3. Struktura społeczna

Informacje uzyskane w toku eksploracji cmentarzysk umożliwiają podjęcie próby tylko ogólnego przedstawienia struktury społecznej ludności późnoneolitycznej w środkowym Sudanie. Najogólniej rzecz ujmując, można w tym czasie obserwować rozwój tendencji zmierzających do dalszego zróżnicowania społecznego, które zostały zapoczątkowane we wczesnym neolicie.

Na cmentarzysku w Omdurmanie (Arkell 1949: 99 - 106) zbadano tylko dwa groby. Grób 1, silnie zniszczony (nie zachowały się w nim szczątki ludzkie), zawierał czternaście naczyń ceramicznych wykonanych na wysokim poziomie technicznym i estetycznym: misę, dwa duże naczynia dekorowane odcisniętym ornamentem pola szachowego, dwa naczynia tykwowate o powierzchni marszczoną, pięć kulistych naczyń o ciemnej powierzchni zdobionych marszczeniem, trzy naczynia kuliste o czarnej powierzchni i ze śladami czerwonej farby na wylewie, brzuścu o powierzchni marszczoną i ornamentem odciskanym na wylewie, oraz jedno naczynie o powierzchni czarnej zewnątrz i czerwonej wewnątrz, zdobionej marszczeniem i ornamentem odciskanym. Grób 2 miał formę kolistej jamy o średnicy około 1,5 m, w której znaleziono szczątki prawdopodobnie kobiety i dziecka. Zawierał on paciorki wykonane zapewne z muszli (naszyjnik?), jajo strusie z otworem i 21 naczyń ceramicznych. Podobnie jak w przypadku grobu 1, była to barwiona ceramika stołowa: kubek o czerwonej powierzchni, trzy misy, sześć dużych naczyń zdobionych odcisniętym ornamentem pola szachowego, dwa naczynia tykwowate o powierzchni marszczoną, trzy naczynia kuliste o ciemnej powierzchni zdobionej marszczeniem i malowanym na czerwono wylewem, cztery naczynia kuliste o czarnej powierzchni i ze śladami czerwonej farby na wylewie, brzuścu o powierzchni marszczoną i ornamentem odciskanym na wylewie oraz dwa naczynia o powierzchni czarnej zewnątrz i czerwonej wewnątrz, zdobionej marszczeniem i ornamentem odciskanym. Na tle wyposażenia grobowego znanego z innych cmentarzysk późnoneolitycznych w środkowym Sudanie, pochówki z Omdurmanu należą do bogatszych.

Brak bliższych danych co do stopnia zróżnicowania inwentarza grobowego w Geili. Wiadomo tylko, że odkryto tam groby późnoneolityczne w owalnych jamach o nieznannej wielkości i z wyposażeniem podobnym do inwentarza z Shaheinab (Caneva 1984: 355 - 356). Składało się ono z naczyń ceramicznych, naszyjników złożonych z paciorków i wisiorków wykonanych z karneolu, amazonitu i jaja strusiego, palet kosmetycznych wykonanych z kwarcu lub diorytu i kolistych głowic buław z ryolitu. Wśród ceramiki były płaskie talerze, kuliste, półkuliste i owalne naczynia, często dekorowane ornamentem odcisniętym lub rytym, o powierzchni marszczonj i powlekanej ochrą.

Niewiele informacji mamy o wyposażeniu trzech grobów późnoneolitycznych w Saggai (Caneva 1983b: 24 - 28). Wiadomo tylko, że w jednym z nich znaleziono paciorki z karneolu i amazonitu, a w innym duży fragment naczynia ceramicznego. Jamy grobowe osiągały tutaj głębokość 1,5 - 1,95 m, były wąskie i cylindryczne.

Więcej światła na obraz zróżnicowania społecznego grup późnoneolitycznych rzucają informacje pochodzące z cmentarzyska w Shaheinab (Arkell 1953: 82 - 91). W dużym wykopie o pow. 916 m² (wraz z sondażem Haaland) odkryto 21 grobów późnoneolitycznych. W trzynastu grobach nie określono płci i wieku pogrzebanych osobników, nie znaleziono w nich szczątków ludzkich. Dostrzec można pewne różnice w budowie i wyposażeniu grobów z tego cmentarzyska i pod tym względem można je podzielić na trzy grupy. I tak, dziesięć grobów w ogóle nie zawierało wyposażenia. Wśród nich tylko w trzech grobach udało się określić szczątki ludzkie: w jednym przypadku były to szczątki dorosłej kobiety (?) i dziecka zmarłego w wieku 7 - 8 lat, w drugim osoby dorosłej o nierozpoznanej płci, a w trzecim przypadku był to pochówek zawierający szczątki dorosłego mężczyzny i kobiety. Wśród pozostałych dwunastu pochówków można wyróżnić podgrupę siedmiu grobów zawierających najliczniejsze i najbardziej zróżnicowane dary grobowe; pochowano w nich dwoje dzieci o bliżej nieokreślonym wieku, młodą ale dorosłą kobietę oraz dorosłą kobietę (?) wraz z dzieckiem. Zawierały one najczęściej cztery naczynia ceramiczne oraz ozdoby: paciorki i wisiorki z karneolu, paciorki z jaja strusiego i kwarcu, bransolety i kółka wykonane z zęba hipopotama oraz paciorki wykonane z muszli morskich. W grobie dziecka nr J60(1) znaleziono cztery naczynia stołowe stojące jedno w drugim, wisiorek z czarnego kamienia, sześć paciorków z karneolu sześć kółek wyciętych z zęba hipopotama i 27 paciorków z przekłutych muszli morskich *Nerita farskei* znalezionych w okolicy pasa tego dziecka; jest to najbogatszy pochówek na cmentarzysku w Shaheinab.

W pozostałych pięciu grobach w grupie grobów z wyposażeniem odkryto jedno lub dwa naczynia, paletę kosmetyczną i paciorki z jaja strusiego.

Na cmentarzysku w Shaheinab można wyróżnić, podobnie jak na

wczesnoneolitycznym cmentarzysku w Kadero, trzy grupy grobów w zależności od posiadanego wyposażenia:

1. Siedem najbogatszych grobów, stanowiących około 31⁰/₀ wszystkich pochówków na tym cmentarzysku;
2. Pięć grobów zawierających wyposażenie średniej klasy; stanowią one około 25⁰/₀ wszystkich pochówków;
3. Dziesięć grobów (około 45⁰/₀ ogólnej liczby), w których nie znaleziono żadnego wyposażenia.

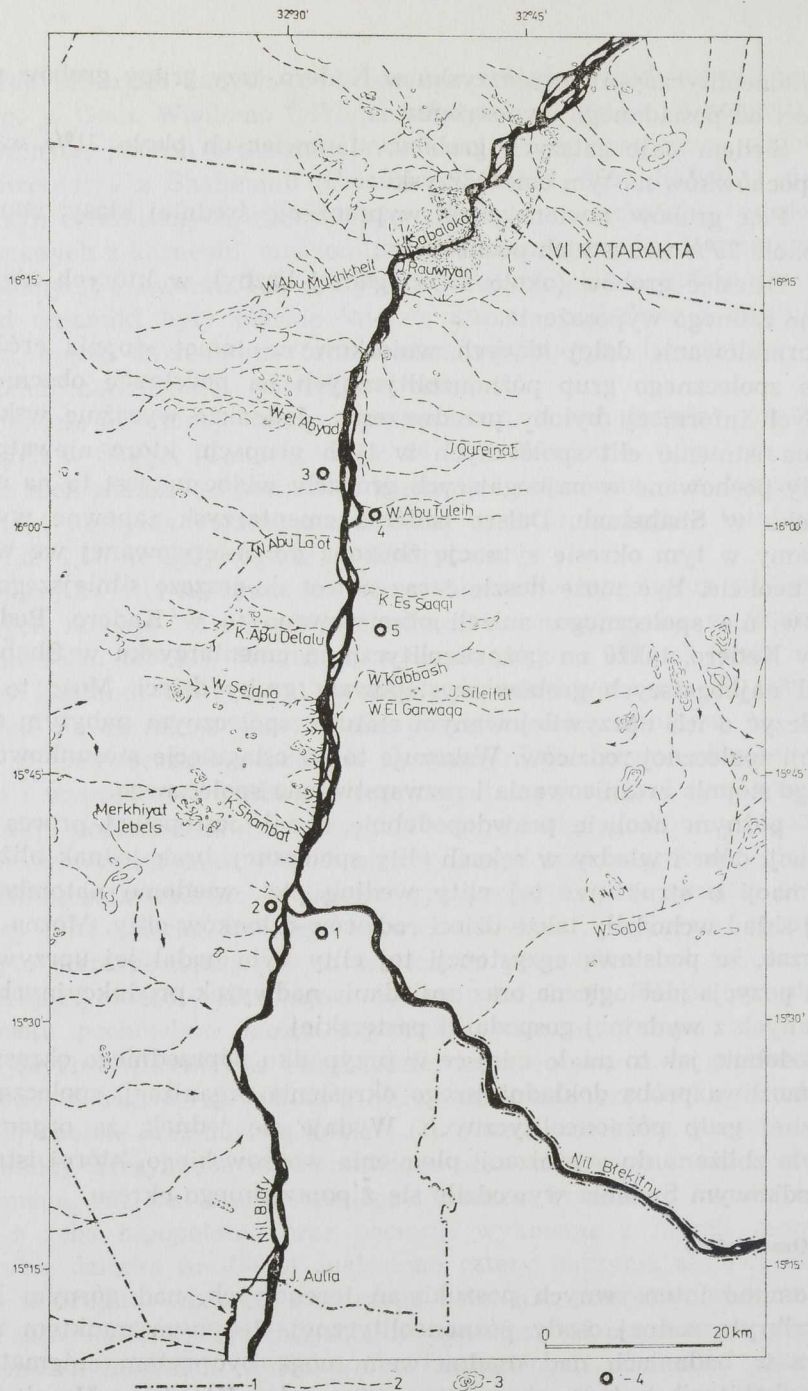
Formułowanie dalej idących wniosków na temat stopnia zróżnicowania społecznego grup późnoneolitycznych na podstawie obecnie dostępnych informacji byłoby przedwczesne. Jednakże wyraźnie wskazują one na istnienie elit społecznych w tych grupach, które niewątpliwie zostały pochowane w najbogatszych grobach; widoczne jest to na cmentarzysku w Shaheinab. Dalsze badania cmentarzysk zapewne wykażą, że mamy w tym okresie sytuację zbliżoną do obserwowanej we wczesnym neolicie. Być może doszło teraz nawet do jeszcze silniejszego rozwarstwienia społecznego, aniżeli obserwowano to w Kadero. Podobnie jak w Kadero, także na późnoneolitycznym cmentarzysku w Shaheinab wśród najbogatszych grobów występowały groby dzieci. Może to więc świadczyć o ich uprzywilejowanym statusie społecznym nabytym dzięki pozycji społecznej rodziców. Wskazuje to na osiągnięcie stosunkowo wysokiego stopnia zróżnicowania i rozwarstwienia społecznego.

W późnym neolicie prawdopodobnie nadal postępował proces koncentracji dóbr i władzy w rękach elity społecznej; brak jednak bliższych informacji o strukturze tej elity według płci, wiadomo natomiast, że w jej skład wchodziły także dzieci rodziców-członków elity. Można przypuszczać, że podstawą egzystencji tej elity była nadal jej uprzywilejowana pozycja ideologiczna oraz posiadanie nadwyżek produkcyjnych użytkiwanych z wydajnej gospodarki pasterskiej.

Podobnie jak to miało miejsce w przypadku poprzedniego okresu, nie jest możliwa próba dokładniejszego określenia organizacji społeczno-politycznej grup późnoneolitycznych. Wydaje się jednak, że organizacja ta była zbliżona do organizacji plemienia wodzowskiego, której istnienie w środkowym Sudanie wywodziło się z poprzedniego okresu.

7.2.4. Osadnictwo

Pomimo intensywnych poszukiwań terenowych, nad górnym Nilem nie odkryto żadnej osady późnoneolitycznej. Jedynym punktem zacze-
 pienia w badaniach nad osadnictwem mogą być zatem enigmatyczne ślady habitacji z tego okresu na stanowisku Khartoum Hospital, zarejestrowane w postaci niewielkich skupisk późnoneolitycznych fragmentów naczyń. Są to zapewne pozostałości krótkotrwałego, chyba sezonowego pobytu na tym pagórku małej grupy ludności późnoneolitycznej (Arkell 1949: 104 - 106).

Rys. B. Bednarczykova

Ryc. 45. Stanowiska późnoneolityczne w środkowym Sudanie

1: granica prowincji Chartum; 2: wąwóz (sezonowy ciek); 3: wzgórza i góry; 4: stanowisko archeologiczne

1 — Khartoum Hospital; 2 — Omdurman Bridge; 3 — Shaheinab; 4 — Geili; 5 — Saqqai

Pomimo braku osad i obozowisk, nie ulega jednak kwestii, że środkowy Sudan był zasiedlony w późnym neolicie. Świadczy o tym funkcjonowanie cmentarzysk w Omdurmanie, Shaheinab, Geili i Saqqai (ryc. 45). Typologia wyposażenia grobowego, głównie ceramiki naczyniowej, wskazuje, że są one współczesne wspomnianemu już wyżej cmentarzysku późnoneolitycznemu w Kadada, położonemu na północ od VI katarakty.

Cmentarzyska późnoneolityczne były używane przez grupy społeczne bytujące w ich sąsiedztwie. Niewiele można powiedzieć o gospodarce tych grup. Prawdopodobnie byli to wędrowni hodowcy bydła zatrzymujący się w sezonowych obozowiskach. W obozowiskach tych nie doszło jednak do istotniejszej akumulacji odpadków osadniczych. Wydaje się, że obozowiska mogły być zakładane na terenie całej doliny rzecznej, nie tylko na pagórkach, jak to miało miejsce w okresie wczesnego neolitu, ale także na jej równinnym dnie; umożliwiałoby to pewne osuszenie doliny w tym czasie. Ponieważ uwaga archeologów koncentrowała się dotychczas głównie na pagórkach i wyniesieniach, ślady osadnictwa późnoneolitycznego, zachowane na dnie doliny rzecznej, mogły nie zostać zarejestrowane. Można przypuszczać, że dokładniejsze zbadanie doliny rzecznej dostarczy w przyszłości takich znalezisk.

Po okresie późnego neolitu, tj. po około 3100 - 3000 p.n.e. aż do pojawienia się kultury meroickiej w I tysiącleciu p.n.e. brak dotychczas znalezisk archeologicznych znad górnego Nilu.

7.3. Sposoby zdobywania pożywienia

Brak osad uniemożliwia właściwie jakiegokolwiek rozważania nad sposobami zdobywania pożywienia przez ludność późnoneolityczną. Odnotować jedynie można znalezienie nielicznych szczątków zwierzęcych w trzech grobach na cmentarzysku w Shaheinab; były to ozdoby wykonane z zębów hipopotama. Kontynuowano więc polowania na te zwierzęta. Poza tym w jednym grobie w Shaheinab znaleziono dwie muszle małży nilowej *Aspatharia marnoi*, które prawdopodobnie służyły garnarczowi do wykonywania ornamentu na naczyniach (Arkell 1953: 90 - 91).

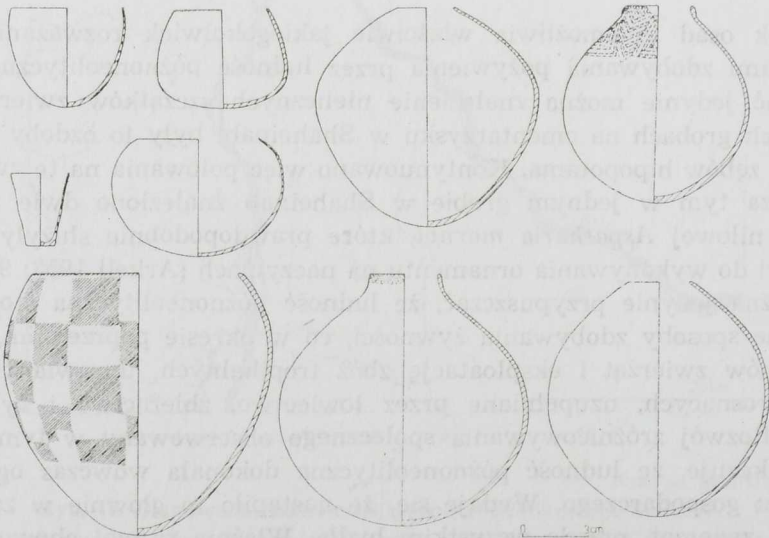
Można jedynie przypuszczać, że ludność późnoneolityczna stosowała te same sposoby zdobywania żywności, co w okresie poprzednim, a zatem chów zwierząt i eksploatację zbóż tropikalnych, uprawianych lub dziko rosnących, uzupełniane przez łowiectwo, zbieractwo i rybołówstwo. Rozwój różnicowywania społecznego obserwowany w tym okresie wskazuje, że ludność późnoneolityczna dokonała wówczas ogólnego postępu gospodarczego. Wydaje się, że nastąpiło to głównie w zakresie chowu zwierząt, przede wszystkim bydła. Właśnie rozwój chowu zwierząt mógł dostarczyć większych ilości żywności i nadwyżek produkcyjnych, które były własnością ówczesnych elit społecznych. Jak się wy-

daje, taki typ gospodarki praktykowano w tym okresie na północ od VI katarakty (por. niżej).

7.4. Pozostałe dziedziny gospodarki

Znaleziska pochodzące wyłącznie z cmentarzysk nie pozwalają na pełniejsze przedstawienia wszystkich dziedzin wytwórczości w tym okresie. Zawartość grobów pozwala bowiem tylko na scharakteryzowanie rozwoju garncarstwa i produkcji ozdób, nie pozwala natomiast na przedstawienie wytwarzania narzędzi pracy i broni.

Garncarstwo późnoneolityczne zbadał M. Chłodnicki (1984). W tym okresie nastąpił znaczny skok jakościowy w wytwórczości garncarskiej, czytelny jednak wyłącznie w dostępnej nam ceramice obrzędowej, przede wszystkim stołowej pochodzącej z cmentarzysk. Ceramikę tę znaleziono w najbogatszych grobach, wytwarzano ją zatem dla potrzeb elity społecznej. Obok naczyń ceramicznych, znanych już w okresie poprzednim, zaczęto teraz wytwarzać nowe rodzaje (ryc. 46). W zakresie technologii garncarskiej nowością było zastosowanie marszczenia powierzchni naczyń, nastąpiło także upowszechnienie się naczyń o powierzchni czarnej i szarej. Nadal jednak stosowano tradycyjne powlekanie powierzchni naczyń ochrą. W zakresie formy nowością było upowszechnienie się naczyń z wyodrębnioną szyjką, często z brzegami modelowanymi na zewnątrz. Charakterystyczną formą stają się puchary, nawiązujące budową i dekoracją do podobnych naczyń znanych z kultury Tasa (Ba-

Wg Arkella 1949

Ryc. 46. Khartoum Hospital. Późnoneolityczna ceramika naczyniowa (wybór)

dari) w środkowym i górnym Egipcie, w okresie wczesnopredynastycznym, dokąd ta forma, czy też jej idea, mogła dotrzeć ze środkowego Sudanu. Nową formą jest też czerpak i misa o falistej linii brzegowej. W zakresie dekoracji naczyń m.in. zanika motyw zygzakowatego czernienia brzegu; najbardziej charakterystyczne stają się różne wątki geometryczne. Na tle wytwórczości garncarskiej nad sudańskim i egipskim Nilem oraz na Saharze, ceramika późnoneolityczna nad górnym Nilem wykazuje najwięcej cech zbliżonych z ceramiką kultury Grupy A w północnej Nubii, w szczególności w zakresie opracowania powierzchni (marszczenie), przy czym geneza tych cech prawdopodobnie wywodziła się ze środkowego Sudanu.

Wśród ozdób wytwarzanych przez społeczeństwa późnoneolityczne ilościowo zdecydowanie przeważają paciorki. W Shaheinab wykonywano je z przekłutych, owalnych muszelek morskich (import), ze skorupy jaja strusiego oraz minerałów niemetalicznych: z brązowego agatu, karneolu, kwarcu, amazonitu (import), a także z mułowca. Płaskie bransolety i kółka wykonywano z kła hipopotama. Jedyną w naszym materiale owalną paletę kosmetyczną wykonano ze szlifowanego kwarcu (Arkell 1953: 88 - 91). Podobne ozdoby znaleziono także na cmentarzysku w Geili (Caneva 1984: 355) i Saggai (Caneva 1983b: 28).

Jeżeli chodzi o narzędzia pracy i broń, to z tej kategorii wyrobów znaleziono (w naczyniu) na cmentarzysku w Shaheinab jedynie dwie muszle małży nilowej *Aspatharia*. Jedna z nich miała odcięty koniec ze śladami wytarcia na brzegu. Arkell (1953: 90) sądził, że były to narzędzia używane przez garncarza do wygładzania powierzchni naczynia lub wykonywania ornamentu.

7.5. Wymiana dóbr

Wyroby obcego pochodzenia znalezione w grobach późnoneolitycznych wyraźnie wskazują na kontynuowanie tradycyjnych form i kierunków dalekosiężnej wymiany dóbr. Importami są paciorki wykonane z amazonitu i muszelek morskich.

Paciorki z amazonitu znaleziono w pochówkach w Geili (Caneva 1984: 355) i Saggai (Caneva 1983b: 28). Jest to minerał niemetaliczny, półszlachetny, barwy zielonej i należy do klejnotów kwarcowych. Wychodnie tego minerału znane są na środkowej Saharze (Tibesti) i na egipskiej Pustyni Wschodniej. Brak badań mineralogicznych nie pozwala na określenie miejsca pochodzenia paciorków z amazonitu.

Okolo 30 paciorków wykonanych z muszli morskich *Nerita forskalli* pochodzi z dwóch grobów w Shaheinab (Arkell 1953: 88 - 91). Prawdopodobnie z innych, zniszczonych już grobów późnoneolitycznych na tym cmentarzysku, pochodzą muszle *Conus* sp., (?) *minimus* i *Engina mendicaria*. Wydaje się prawdopodobne, że paciorki z muszli *Engina*

mendicaria (1 egzemplarz), *Nerita polita* (2 egzemplarze) i *Cypraea* spp. (4 egzemplarze) znalezione w Saqqai (Gautier 1983: 53 - 57), także pochodzą ze zniszczonych grobów późnoneolitycznych, a nie z osady kultury wczesnochartumskiej.

Mięczaki wszystkich tych gatunków bytują w ciepłych wodach Oceanu Indyjskiego i Morza Czerwonego, jedynie *Cypraea* (kauri) znana jest także z Morza Śródziemnego. Muszle te zbierano na plażach Morza Czerwonego, oddalonych około 630 km w linii prostej od dzisiejszego Chartumu.

W późnym neolicie używano więc importów podobnych rodzajem i miejscem pochodzenia do wyrobów obcego pochodzenia używanych na tym obszarze we wczesnym neolicie (por. rozdział 6); świadczy to o kontynuowaniu dalekosiężnej wymiany dóbr materialnych w ramach systemu, który próbowano przedstawić w poprzednim rozdziale. Funkcjonowanie tego systemu sprzyjało niewątpliwie przenikaniu także innych zdobyczy kulturowych.

Paciorki, wchodzące w skład naszyjnika, i bransolety znaleziono w najbogatszych grobach na cmentarzysku w Shaheinab. Złożono je do grobów członków elity społecznej i można przypuszczać, że były ich osobistą własnością.

Podobnie jak dla poprzedniego okresu, także i dla późnego neolitu nie mamy żadnych informacji na temat wymiany przedmiotów wytwarzanych z lokalnych surowców, prowadzonej pomiędzy grupami społecznymi ludności środkowego Sudanu.

7.6. Główne tendencje rozwoju gospodarczego na obszarach ościennych

W okresie około 3800 - 3000 p.n.e. w północno-wschodniej Afryce na czoło pod względem rozwoju społeczno-gospodarczego wysunęły się społeczeństwa rolnicze bytujące w egipskiej dolinie i delcie Nilu oraz nad Nilem północnonubijskim. Cechą charakterystyczną ich rozwoju było powstanie elit społecznych, najprawdopodobniej o charakterze dziedzicznym, a w zakresie organizacji politycznej powstanie silnych organizacji plemiennych, plemion wodzowskich i ich związków, następnie zaś państwa egipskiego.

W wyniku szybkiego i intensywnego pustynnienia obszarów po obu stronach doliny Nilu w Egipcie, osadnictwo stopniowo koncentrowało się w większych, stałych oazach. W początkach tego okresu (około 3400 p.n.e.) osadnictwo poza oazami zanikało; jego zarys przedstawiłem w poprzednim rozdziale tej pracy. Grupy ludności ze wschodniej Sahary nie odgrywały więc już teraz przodującej roli w rozwoju północno-wschodniej Afryki.

Ramy czasowe rozważań w tym rozdziale, tj. lata 3800 - 3000 p.n.e.,

odpowiadają okresowi predynastycznemu i początkom okresu wczesnodynastycznego w Egipcie (Hassan 1985: 107 - 110). Najnowsze poglądy na główne kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego w Egipcie w tym ważnym historycznie okresie można streścić następująco (Krzyżaniak 1977: 101 - 164): W pierwszej, starszej fazie okresu predynastycznego (około 3800 - 3500 p.n.e. ?) całą dolinę Nilu egipskiego do granicy nubijsko-egipskiej koło Gebel Silsila zasiedlały grupy ludności o kulturze amrańskiej (Naqada I). Była to ludność stosująca dobrze rozwiniętą gospodarkę rolniczą, która prawdopodobnie była rozwinięciem rolnictwa kultury Badari, opartą o wykorzystanie naturalnej, sezonowej irygacji. W wytwarzaniu narzędzi ważną innowacją była obustronna obróbka surowca krzemienego przez nacisk, co umożliwiło wyrób tnących narzędzi pracy i broni, doskonalszych użytkowo i estetycznie. Zaczęto w tym okresie używać dyskoidalnych, kamiennych głowic maczug, pojawiły się także narzędzia, broń i ozdoby wykonane z miedzi. Rozwinięto tradycję garncarską kultury Badari, głównie dla potrzeb obrzędowych jako wyposażenie grobowe, m.in. produkowano naczynia malowane we wzory figuralne i geometryczne. Liczniej niż poprzednio produkowano naczynia kamienne.

Najistotniejszym zjawiskiem w rozwoju ludności kultury amrańskiej było powstanie, jeszcze nielicznej, elity społecznej, której członków pogrzebano w bogatych grobach wyraźnie różniących się swą wielkością oraz bogatym i zróżnicowanym wyposażeniem od grobów uboższych. Do bogatych grobów wkładano m.in. liczne naczynia ceramiczne i kamienne oraz ozdoby osobiste, a wśród nich przedmioty importowane: paciorki z lapis lazuli, miedzi i złota, muszelki morskie, malachit i galenę. Ich występowanie, intensywniejsze aniżeli w poprzednim okresie, świadczy o dalszym rozwoju wymiany dalekosiężnej, której produkty stawały się własnością elity społecznej. Organizacja polityczna ludności amrańskiej zapewne zbliżona była do modelu plemienia wodzowskiego.

W młodszej fazie okresu predynastycznego (Naqada II) całą egipską dolinę i deltę Nilu zasiedlała już ludność kultury gerzeńskiej. Najistotniejszą cechą w rozwoju organizacji politycznej tej ludności była ewolucja plemienia wodzowskiego w kierunku jednolitego państwa z władcą na czele, które powstało w Egipcie około 3100 p.n.e. W toku rozwoju umacniała się elita społeczna, koncentrująca coraz więcej dóbr i władzy w swych rękach. Jej członkowie byli grzebani w grobach, których złożona budowa i bogate wyposażenie nie mają odpowiedników w północno-wschodniej Afryce w tym okresie. W samym końcu okresu predynastycznego (Naqada III), około 3300 - 3100 p.n.e., w grobach o jeszcze bardziej złożonej konstrukcji i bogatszym wyposażeniu pochowano władców kilku pierwszych protopaństw. W okresie wczesnodynastycznym (około 3100 - 2700 p.n.e.) nastąpił w Egipcie dalszy rozwój sił wytwórczych i postępowało umacnianie się państw. W orbitę oddziaływań tego

centrum kulturowego w coraz silniejszym stopniu dostawały się obszary ościenne, w tym przede wszystkim północna Nubia.

Szybszy rozwój społeczno-gospodarczy w północnej Nubii w tym okresie czytelny jest w materiale archeologicznym kultury Grupy A. Występuje ona nad brzegami rzeki od Kubbaniya w okolicach I katarakty na północy do II katarakty, a być może aż do okolic III katarakty, na południu (Nordström 1972: 17 - 32). Początki jej rozwoju (wczesna faza) przypadają na czasy trwania kultury amrańskiej i początki kultury gerzeńskiej (Naqada Ia — Naqada IIa-d) w Egipcie, jej faza klasyczna przypada na schyłek kultury gerzeńskiej (Naqada III), a jej końcowa faza na czas powstania jednolitego państwa egipskiego i początki I dynastii. Kultura Grupy A w swej rozwiniętej fazie rozwoju współczesna była kulturze abkańskiej, która usytuowana była na południe od niej.

Ludność kultury Grupy A była zorganizowana w plemiona wodzowskie (Trigger 1965: 74 - 75). Nordström (1972: 17 - 32) podaje przykłady silnego zróżnicowania grobów pod względem wyposażenia, co niewątpliwie było rezultatem zróżnicowania społecznego tej ludności: najbogatsze i największe groby mogły być pochówkami wodzów plemiennych i ich rodzin. Stanowiska kultury Grupy A usytuowane były na pogórkach w pobliżu terasy zalewowej lub nad obecnymi starorzeczami. Wśród stanowisk osadniczych wyróżnić można cztery grupy:

1. Obozowiska bez stałej zabudowy. Zachowały się na nich paleniska i midden osadniczy;
2. Osady zabudowane domostwami mieszkalnymi i konstrukcjami gospodarczymi (jamy zasobowe);
- 3) Schroniska skalne, często z rysunkami naskalnymi;
4. Miejsce wymiany handlowej w Khor Daud w postaci zespołu 578 jam zasobowych wypełnionych naczyniami ceramicznymi, w większości pochodzenia egipskiego. Było to prawdopodobnie centrum wymiany towarów za towary.

Podstawą bytu ludności Grupy A było rolnictwo uzupełniane przez gospodarkę przyswajalną. Ze zbóż uprawiano pszenicę i jęczmień, być może także rośliny strączkowe, groszek i soczewicę, niewątpliwie wykorzystując naturalną, sezonową irygację terasy zalewowej. Hodowano bydło, kozy i owce oraz trzymano psy. Niewielka liczba szczątków tych zwierząt odkryta w osadach zdaje się wskazywać, że spożywano je tylko sporadycznie; prawdopodobnie uprawiano głównie gospodarkę mleczną. Dowodem obecności bydła w Nubii w tym okresie jest przede wszystkim używanie nawozu jako domieszki do tworzywa ceramicznego. Nadal uprawiano łowiectwo, polując na gazy, krokodyły i typową faunę etiopską przedstawianą na rysunkach naskalnych. Uprawiano także rybołówstwo, w którym używano haczyków z miedzi pochodzenia egipskiego. Dla konsumpcji zbierano owoce dzikich daktyli i innych gatunków roślin oraz ostygi rzeczne.

Według Nordströma (1972: 17 - 32), narzędzia ludności Grupy A wykonane z surowców skalnych techniką odłupkową, pod względem technicznym stały na niższym poziomie aniżeli w poprzednim okresie. Charakterystycznymi narzędziami tej ludności były pazury i ostrza zębate. Staranniej były wykonywane tylko narzędzia z wiórków i odłupków z krzemienia egipskiego. W osadach tej kultury licznie występują rozmaite kamienie do rozcierania, w tym żarna, moździerz i tłuczki. Wyrabiano kamienne szlifowane siekiery i głowice buław lub maczug. Z Egiptu importowano narzędzia i broń z miedzi: topory, siekiery, noże, igły, szydła i haczyki rybackie bez zadziórów.

Fot. L. Krzyżaniak

Ryc. 47. Kadero 1. Późnoneolityczny puchar z grobu 113

Garncarstwo ludności kultury Grupy A osiągnęło bardzo wysoki poziom rozwoju technicznego i estetycznego (Nordström 1972: 17 - 32). W znacznym stopniu wywodzi się ono z tradycji abkańskiej. W zakresie techniki nowością było zastosowanie nawozu bydłowego i popiołu jako domieszki schudzającej do tworzywa ceramicznego; w zakresie zdobienia było nim zastosowanie marszczenia czerwonej, wypolerowanej powierzchni naczyń. Cechy te, a także czernienie górnej partii naczyń o czerwonej, wygładzonej powierzchni mogły zostać przyjęte od ludności kultury Badari z górnego Egiptu. W ceramice pochodzącej z grobów, która zdecydowanie przeważa ilościowo nad ceramiką z osad, wyróżnić można liczne typy i odmiany naczyń: głębokie i małe oraz większe,

płaskie misy i jajowate naczynia zasobowe. Najbardziej charakterystyczne są głębokie misy o lśniącej czerwono malowanej, marszczonę powierzchni i czernionej górnej partii oraz cienkościenne misy z ornamentem odciskanym lub malowane we wzory o barwie ciemnoczerwonej.

Ludność kultury Grupy A utrzymywała intensywne kontakty z grupami zamieszkującymi egipską dolinę Nilu. Wyraźnie świadczą o tym liczne importy pochodzenia egipskiego; dostrzec można coraz liczniejszy ich napływ w miarę rozwoju kultury Grupy A. Znalezione je przede wszystkim w grobach elity społecznej. Dostały się one do północnej Nubii za pośrednictwem egipskiej faktorii handlowej znajdującej się na Elefantynie (Asuan), na wyspie położonej w północnej części I katarakty, a więc już na terenie zasiedlonym przez Nubijczyków. Z Egiptu napływały przede wszystkim wino, piwo, oliwa i ser, transportowane w naczyniach ceramicznych, oraz narzędzia metalowe, naczynia kamienne na olejki kosmetyczne, palety kosmetyczne oraz paciorki, wisiorki i amulety z fajansu i kamienia, i paciorki z muszel morskich. Te ostatnie mogły napływać do północnej Nubii z wybrzeży morskich wąwozami Gór Morza Czerwonego z pominięciem egipskiej doliny Nilu.

Brak natomiast informacji o produktach nubijskich wymienianych w tym okresie z Egiptem. Prawdopodobnie były to wyroby, które docierały do Egiptu także później, w okresie Starego Państwa: mahoń, kość słoniowa, bydło i cętkowane skóry drapieźników.

Nie znamy mechanizmu funkcjonowania tej wymiany. Zapewne brały w niej udział zarówno całe osady, jak i rodziny i ich poszczególni członkowie. Była to wymiana towarów za towary. Miejscem takiej wymiany mogła być Elefantyna, a także np. wspomniany już Khor Daud, gdzie znaleziono 578 jam zasobowych wypełnionych naczyniami, których 2/3 było pochodzenia egipskiego. Prawdopodobnie były to naczynia do wina, piwa lub oleju, datowane na okres kultury gerzeńskiej (Naqada II - III).

Intensywna wymiana handlowa z Egiptem niewątpliwie ułatwiała przenikanie do Nubii także innych elementów kultury, przede wszystkim wierzeń religijnych. Jest to czytelne głównie w obrządku pogrzebowym kultury Grupy A, w zakresie budowy grobów i w ich wyposażeniu. W tym ostatnim przypadku odnotować trzeba używanie ceramicznych figurek kobiecych. Podczas gdy najwcześniejszą fazę rozwoju kultury Grupy A próbuje się interpretować jako wynik oddziaływań kulturowych społeczeństw o kulturze amrańskiej na miejscową ludność (Nordström 1972: 28), to jej zanik na początku I dynastii staroegipskiej, około 3100 p.n.e., mógł być skutkiem najazdu z północy (H.S. Smith 1966: 121 - 122; Nordstrom 1972: 29).

Kierując się na południe, wzdłuż Nilu, w tym przeglądzie stosunków kulturowych, trzeba zwrócić uwagę na okolice Debby w Dongola Reach, gdzie odkryto pozostałości osadnictwa zapewne współczesne wcześniej-

szej fazie kultury Grupy A w północnej Nubii i schyłkowi neolitu chartumskiego. Zostały one zdefiniowane jako grupa Karat (Marks i inni 1968: 182 - 184, 189 - 191). W zawartości stanowisk tego zespołu nie znaleziono szczątków flory i fauny. Jednakże na podstawie typów narzędzi można sądzić, że nastąpił wówczas istotny zwrot w podstawach gospodarczych na tym obszarze, od mieszanej gospodarki łowiecko-zbierackiej w kierunku chowu zwierząt. Wśród narzędzi tej ludności dominują drapacze, a na drugim miejscu znajdują się narzędzia służące do przekłuwania. Drapacze i przekłuwacze były używane do obróbki skór zwierząt hodowlanych. Narzędzia tradycyjnie łączone z łowiectwem, takie jak zbrojniki półksiężycowate, występują nielicznie, podobnie jak kamienne narzędzia do rozcierania, co może dowodzić mniejszego znaczenia żywności roślinnej w diecie tej ludności. W zespole tym występują także ciosły, różniące się jednak od chartumskich, i szlifowane siekiery. Naczynia ceramiczne, produkowane przez ludność zespołu Karat, miały wygładzoną powierzchnię, czasami zdobioną motywem zygzaka w postaci odcisniętej, ciągłej i krętej linii; motyw ten wystąpił także w naczyniach w stropowej warstwie middenu w Shaheinab (Arkell 1953: 78). Garncarstwo tego zespołu wykazuje jednak więcej wspólnych cech z ceramiką Grupy A aniżeli z kulturą neolitu chartumskiego. Stanowiska tego zespołu są niewielkie i zawierały nieliczne artefakty. Były to sezonowe obozowiska hodowców kóz, którzy wędrowali ze swymi stadami w poszukiwaniu nowych pastwisk.

W okresie około 3800 - 3000 p.n.e. nadal postępowało pustynnienie Sahary, które najprawdopodobniej doprowadziło do osłabienia intensywności, a następnie nawet do zaniku osadnictwa na znacznych jej obszarach. Na egipskiej Pustyni Zachodniej osadnictwo mogło mieć w tym okresie względnie pomyślne warunki rozwoju jedynie w większych oazach i, być może, w okolicach wysoko położonych, takich jak masyw Jebel Uweinat i wąwozy Gór Morza Czerwonego, gdzie opady deszczowe były jeszcze wystarczające do rozwoju roślinności. Na ten okres przypada końcowa faza rozwoju późnego neolitu Pustyni Zachodniej i najprawdopodobniej także schyłkowa faza rozwoju sztuki naskalnej z motywami pasterskimi na Pustyni Zachodniej i Pustyni Wschodniej oraz w dolinie Nilu wykonana w stylach, które scharakteryzowano w poprzednim rozdziale tej pracy. Bliskie związki tematyczne i stylistyczne z ornamentyką naczyń kultury gerzeńskiej wykazuje sztuka naskalna określona jako styl Eastern Invaders znana z Pustyni Wschodniej oraz górnoegipskiego i dolnonubijskiego odcinka doliny Nilu (Resoh 1967; Winkler 1938; 1939). Dominującym motywem w zespołach tej sztuki są ryty łodzi i sceny przedstawiające starcia zbrojne.

Informacje o rozwoju społeczeństw późnoneolitycznych nad górnym Nilem w istotny sposób są uzupełniane przez dane uzyskane na obszarze bezpośrednio z nim sąsiadującym na północy, pomiędzy VI kataraktą

a ujściem Atbary do Nilu. Zbadano tutaj w Kadada późnoneolityczną osadę i cmentarzysko położone nad brzegami Nilu (Geus 1984; Reinold 1987). Podczas badań w osadzie uzyskaną dużą serię szczątków zwierząt łownych i domowych (Gautier 1986). Z middenu w Kadada uzyskano dwie daty izotopowe o wartości 4790 ± 110 bp i 5170 ± 110 bp (Gautier 1986: 62); daty C-14 z lokalnego cmentarzyska późnoneolitycznego także pochodzą z pierwszej połowy V tysiąclecia bp. Po kalibracji, chronologia bezwzględna późnego neolitu z Kadada przypada na IV tysiąclecie p.n.e., a według propozycji Hassana (1986: 83, 98) przypada ona na około 3800 - 3000 p.n.e.

Dotychczas opublikowane sprawozdania z badań nie zawierają niestety dokładniejszych danych na temat osady i jej middenu (Gautier 1986: 62, 94; Geus i Reinold 1979: 18 - 19; Geus 1984: 362 - 363). Reinold (1987: 19) podaje, że w middenie w Kadada nie zaobserwowano układu stratygraficznego, a w jego zawartości znajdowała się ceramika pochodząca z różnych okresów historycznych, od wczesnochartumskiej poprzez wczesnoneolityczną, typu znanego z Shaheinab, do późnoneolitycznej, m.in. marszczonaj, podobnej do ceramiki z lokalnego cmentarzyska. Prawdopodobnie więc mamy tutaj do czynienia z pozostałościami osadnictwa z różnych okresów.

W dotychczasowych publikacjach brak informacji o strukturze, morfologii i demografii populacji późnoneolitycznych z Kadada. Reinold (1987: 21) podaje tylko, że na czterech cmentarzyskach odkryto łącznie 314 grobów późnoneolitycznych. Nie wiadomo jednak, czy chodzi tutaj o skupiska grobów w obrębie tego samego cmentarzyska, czy też są to cmentarzyska funkcjonujące w różnych okresach i należące do różnych grup społecznych. Zły stan zachowania szczątków ludzkich uniemożliwił określenie płci i wieku zmarłych pogrzebanych w Kadada. Antropologowie stwierdzili jedynie, że pochowano na tym cmentarzysku 152 osoby dorosłe, wśród nich dwie kobiety i czterech mężczyzn, oraz prawdopodobnie 22 kobiet i 11 mężczyzn. Odkryto także groby dzieci.

Stan badań nie pozwala jeszcze na analizę zróżnicowania społecznego ludności późnoneolitycznej z Kadada. Opublikowano dotąd tylko niewielki wybór grobów, ich budowę i wyposażenie (Reinold 1987, Geus 1986, Geus i Reinold 1979). Można tylko ogólnie stwierdzić, że zawartość opublikowanych grobów z Kadada, może najbogatszych, wskazuje na wzrost jakościowy i ilościowy wyposażenia grobowego w porównaniu z materiałem w cmentarzysku w Kadero. Wydaje się więc, że w grupie społecznej w Kadada postępował proces umacniania się elity, która koncentrowała w swych rękach władzę i dobra materialne.

Osada w Kadada położona była na niewysokim, dużym pagórku usytuowanym nad brzegiem Nilu, u ujścia wąwozu. Pozostałości osadnictwa zachowały się na tym pagórku w postaci middenu, o którym nie ma jednak dokładniejszych informacji. Nie stwierdzono w nim stratygrafii

panionowej, nie znamy jego powierzchni, miąższości i kubatury. Zawartość middenu składała się z fragmentów naczyń ceramicznych, fragmentów narzędzi kamiennych do rozcierania, szczątków zwierzęcych i rozmaitych pozostałości wytwórczości krzemieniarskiej. Wielkość middenu szacuje się na wiele hektarów, a jego zawartość na około 45 ton ceramiki, 10 ton narzędzi do rozcierania i 230 ton artefaktów krzemienianych, wykonanych zapewne techniką odłupkową. Zawartość middenu została silnie przemieszana przez kopanie grobów w późniejszych czasach. Z publikacji nie wynika jasno, czy w midden wkopano także groby późnoneolityczne, choć odkryto je na tym samym pagórku (Reinold 1987: 19 - 20).

W osadzie nie odkryto pozostałości domostw i innych budowli. Jej inwentarz ruchomy składał się z wytworów produkcji krzemieniarskiej, licznych narzędzi do rozcierania z piaskowca, narzędzi kościanych i z muszli, ozdób w postaci różnych paciorków, fragmentów naczyń ceramicznych oraz dużych ilości muszli i szczątków zwierzęcych (Geus 1984: 362 - 363). Dużą kolekcję szczątków fauny zbadał Gautier (1986). Wy różnił on w niej znaczną liczbę kości fauny dzikiej, głównie łownej, oraz zwierząt udomowionych: krowy, owcy, kozy i psa. Z próbki 1522 określonych kości, 76⁰/o należy do krowy, owcy, kozy i psa. Wśród nich około 40⁰/o stanowią kości owcy i kozy; koza reprezentowana jest tylko przez 9⁰/o szczątków. Proporcje fauny domowej w Kadada są więc zbliżone do stada w Kadero 1. W grobach w Kadada znaleziono bukrania bydła długorogiego (Geus i Reinold 1979: 113, tab. VII: b; Reinold 1987: 29). Jeżeli cała kolekcja faunistyczna z Kadada pochodzi z późnego neolitu, to nie ulega kwestii, że chów bydła, owiec i kóz z użyciem psa, oraz gospodarka mięsna odgrywały pierwszoplanową rolę w gospodarce mieszkańców tej osady. Łowiectwo tej grupy ludzkiej także było zbliżone strukturą gatunków łownych do sytuacji obserwowanej w Kadero. Polowano głównie na gatunki fauny nadbrzeżnej, zwierzęta roślinożerne, stadne. W kolejności liczby odkrytych kości były to małe, średnie i duże antylopy, a następnie żyrafy, hipopotamy, zające i ostrzegacze nilowe. Sądząc na podstawie niewielkiej liczby szczątków, ślimaki bagienne *Pila* nie odgrywały dużej roli w pożywieniu tej grupy ludzkiej.

Istotnym zajęciem w Kadada było rybołówstwo, na co wskazuje 1470 określonych fragmentów ości rybich z middenu. Jest to wszakże liczba znacznie mniejsza od próbki z osady kultury wczesnochartumskiej w Saqqai, gdzie znaleziono wiele tysięcy takich szczątków (por. rozdział 5). Niewielka liczba szczątków *Claria* i ryby płucnej *Protopterus* wskazuje, że nie łowiono już ryb na płycznach sezonowo zalewanych równin nadrzecznych. Przewaga szczątków sumy *Synodontis*, wskazuje że ryby łowiono w głębokich wodach rzeki, najprawdopodobniej z łodzi lub z tratwy.

Późnoneolityczni mieszkańcy osady w Kadada kontynuowali najpewniej wczesnoneolityczną tradycję zbierania dzikich zbóż tropikalnych,

sorga i manieczki łąkowatej. Świadczą o tym odciski roślin na fragmentach naczyń z tej osady (Klichowska 1982). Większość z nich to negatywne ziaren manieczki; na drugim miejscu znalazła się włośnica (*Setaria* sp.), a na trzecim sorgo (*Sorghum* sp.). Na podstawie wielkości ziaren Klichowska skłania się do przyjęcia tezy o uprawie manieczki i sorgo w Kadada, podobnie jak w Kadero 1. Poza zdobywaniem żywności słabo zostały dotychczas zbadane pozostałe dziedziny wytwórczości ludności z Kadada. Jeżeli chodzi o proporcję narzędzi pracy i broni, to wśród pozostałości wytwórczości krzemieniarskiej o tradycji mikrolitycznej występowały wyroby z kwarcu i czertu wykonane techniką odłupkową i tylko niewiele wyrobów finalnych lub zaretuszowanych. Licznie występowały kamienne narzędzia do rozcierania, kościane ostrza włóczni lub harpunów z zadziarami i haczyki rybackie; na lokalnym cmentarzysku znaleziono liczne szlifowane, kamienne siekiery lub topory, palety kosmetyczne i dyski z otworami, pełniące najprawdopodobniej funkcję głowic buław lub maczug. Nie znaleziono tu natomiast ciosów z ryolitu, będących charakterystycznym narzędziem wczesnej fazy kultury neolitu chartumskiego (Geus 1984: 363, 366, 368 - 370).

Garncarstwo mieści się w tradycji późnoneolitycznej ze środkowego Sudanu przedstawionej powyżej. Charakterystycznym elementem dekoracji naczyń było więc marszczenie powierzchni zewnętrznych często powlekanych czerwoną ochrą. Dominowały naczynia o ciemnej lub czarnej powierzchni, ze ściankami dekorowanymi motywami odciskanymi lub rytymi, nieraz inkrustowanymi białą substancją. Charakterystyczną formą ceramiki stołowej były puchary z zaokrąglonym dnem i rozchylonymi brzegami (Geus 1984: 369 - 371).

W wyrobie ozdób ludność z Kadada kontynuowała tradycje wczesnoneolityczne. Znaleziono je w grobach. Naszyjniki i bransolety składały się z paciorków z importowanego amazonitu oraz z lokalnego karneolu, z kości i skorup jaj strusich. Na kamiennych paletach rozcierano ochrę i importowany malachit. Wyrabiano gwoździe z białego kamienia (zeolitu) do przekłuwania nosa i warg oraz używano bransolet lub kółek z kości słoniowej lub importowanych dużych muszli morskich. W grobach znaleziono figurki kobiece z piaskowca i ceramiki (Geus 1984: 363 - 365).

Jeżeli chodzi o tereny środkowego Sudanu bezpośrednio sąsiadujące z górnym Nilem, to w IV tysiącleciu p.n.e. nastąpiła prawdopodobnie przerwa w osadnictwie w Shagadud. Powodem braku śladów osadnictwa w środkowym Sudanie nad Nilem, a więc także nad górnym Nilem, w IV tysiącleciu p.n.e., było obniżenie się poziomu wód rzeki, co spowodowało głębokie wcięcie koryta. Zatem osadnictwo wykorzystywało dolne partie doliny, które następnie zostały przykryte osadami rzecznyymi (Marks i inni 1985: 276). Po okresie habitacji wczesnoneolitycznej, która zanikła około 5000 bp., osadnictwo w tym schronisku zostało wznowione dopiero około 4200 bp i trwało do około 3600 bp., a więc rozwijało

się ono w III tysiącleciu p.n.e. (Marks i inni 1985: 272 - 275). Nadal istniał wówczas w pobliżu staw. Dopiero w stropowej warstwie middenu w jaskini znaleziono nieliczne szczątki prawdopodobnie bydła, psa i zapewne także osła. Poza chowem bydła (gospodarka mleczna ?) nadal uprawiano łowiectwo. Wśród kości zwierzęcych brak jednak szczątków dużych antylop, pojawił się natomiast zając. Polowano głównie na małe antylopy i żyrafy. W warstwie datowanej na około 2500 p.n.e. znaleziono ziarna prawdopodobnie udomowionego prosa. W tym okresie zaczęto używać w Shaqadud podłużnych i prostokątnych rozcieraczy podobnych do stosowanych w okresie kultury meroickiej (I tysiąclecie p.n.e. — pierwsza połowa I tysiąclecia n.e.). Tradycja garncarska i krzemieniarska tego osadnictwa jest bardzo podobna do tradycji z IV i III tysiąclecia p.n.e. we wschodnim Sudanie, nad środkową Atbarą i Gaszem. Shaqadud stanowił w tym okresie zachodnią granicę rozległego systemu kulturowego, technicznego i stylistycznego, rozwijającego się na stepach Butana i południowego Atbai, aż do podnóża Wysoczyzny Erytrejskiej.

W środkowo-wschodnim Sudanie, pojawiły się w tym okresie najstarsze grupy pasterzy. Pozostałościami ich są wielkie zespoły archeologiczne określone jako grupa Butana i grupa Gasz, datowane na okres od połowy IV tysiąclecia p.n.e. i przypadające na początki fazy Kassala w tradycji garncarskiej Atbai (Fattovich 1984: 177 - 184). We wczesnej fazie Kassala, około 3500 - 2000 p.n.e., zarówno nad rzekami jak i na terenie pomiędzy nimi, powstały duże osady o powierzchni od 4,5 do 12,5 ha z middenami o miąższości ponad 2 m. Położone one były na obszarach już niezalewanych sezonowo. W tych osadach odkryto kości udomowionych zwierząt. Autorzy nie podają ich gatunków, ale zapewne chodzi o bydło, owce i kozy, które stanowią jednak zdecydowaną mniejszość. Dominują gatunki łowne, głównie mniejsze antylopy, występują wśród nich jednak także słoń i żyrafa. Mieszkańcy osad położonych nad rzekami zajmowali się rybołówstwem, polowali też na żółwie, hipopotamy, i krokodyle. Wśród narzędzi tej ludności pojawiły się szlifowane siekiery i głowice maczug lub buław oraz inne narzędzia szlifowane. Ten wielki zespół archeologiczny sięga na północy Erkowitu w Górach Morza Czerwonego i doliny Baraka w Agordacie. Elementy dekoracji ceramicznej grupy Gasz wystąpiły w tym okresie licznie w jaskini w Shaqadud (por. wyżej), a jej wpływy są widoczne nawet w okolicach III katarakty Nilu. Duża liczba szczątków udomowionego bydła w osadach fazy Kassala datowana jest na jej późniejszą fazę, od około 2000 p.n.e., w której występuje wielki zespół archeologiczny zwany grupą Jebel Mokran. Z tego okresu pochodzą też znaleziska udomowionego sorgo (Fattovich 1984: 182). Zapewne od początków II tysiąclecia p.n.e. należy datować napływ obsydianu w formie surowca z Wyżyny Abisyńskiej na obszar zajęty przez grupę Jebel Mokram. Był on rezultatem kontaktów międzygrup-

wych i wymiany handlowej, w wyniku których mogła się rozprzestrzenić do Etiopii także znajomość rolnictwa wraz z udomowionymi już gatunkami roślin i zwierząt.

Brak jakichkolwiek informacji z tego okresu pochodzących z Sudanu na zachód od Nilu i Białego Nilu. Jeżeli natomiast chodzi o wschodnią Afrykę, to w okresie 3800 - 3000 p.n.e. nadal bytowały tam społeczeństwa o gospodarce przyswajalnej.

Brak informacji z tego okresu znad Błękitnego Nilu. Natomiast nad dolnym Białym Nilem zamieszkiwały od około 4490 bp grupy ludzkie wywodzące się z ludności wczesnoneolitycznej, uprawiające chów bydła i stosujące gospodarkę przyswajalną, jak o tym świadczą informacje uzyskane z badań osady w Rabak, około 280 km na południe od dzisiejszego Chartumu (Haaland 1987: 57 - 58: por. także rozdział 6). Granica gospodarki wytwórczej opartej o chów zwierząt przebiegała w północnej Afryce w IV tysiącleciu p.n.e. (V tysiącleciu bp) najprawdopodobniej podobnie jak w okresie poprzednim (por. rozdział 6), ale została nieco przesunięta w kierunku wschodniej Afryki (ryc. 35).

Rolnictwo mogło zostać zainicjowane na obszarze Etiopii najwcześniej w III tysiącleciu p.n.e. Pozostałości tej nowej gospodarki odkryto w toku badań schroniska skalnego w Gobedra, w północnej Etiopii, niedaleko Aksum (prowincja Tigra). W warstwie, datowanej najprawdopodobniej na okres od połowy V tysiąclecia do III tysiąclecia p.n.e., znaleziono wyroby mikrolityczne, prawdopodobnie razem z ziarnem manneczki łękowatej oraz kośćmi wielbłąda. Natomiast szczątki udomowionego bydła są datowane w środkowej Etiopii nad jeziorem Besaka dopiero na pierwszą połowę II tysiąclecia p.n.e. (Phillipson 1985: 140).

Stosunkowo dobrze zbadano pozostałości osadnictwa najstarszych hodowców bydła i owiec lub kóz na północno-wschodnim brzegu jeziora Turkana (Rudolfa). Jest ono datowane od końca III tysiąclecia p.n.e. (około 4500 - 4000 bp.: Barthelme 1984; 1985: 135 - 223, 335 - 337). Hodowcy ci intensywnie uprawiali rybołówstwo, ale nie stosowali kościanych grotów z zadziorami, zmalało natomiast znaczenie łowiectwa w porównaniu z okresem poprzednim. Zaczęli oni także używać obsydianu jako surowca, wyrabiali też małe misy kamienne i naczynia ceramiczne. Na pograniczu Etiopii i Kenii (Ele Bor) hodowano owce lub kozy oraz zbierano dzikie zboża nieokreślone gatunkowo od około 3000 p.n.e.

Na równinach północnej Kenii, w okolicach jeziora Turkana, rozpoczęto hodować bydło, owce i kozy od połowy lub najpóźniej od końca III tysiąclecia p.n.e.; uprawiano także rybołówstwo. W zawartości stanowisk tych hodowców znaleziono charakterystyczne misy kamienne i naczynia ceramiczne; do wyrobu mikrolitów używano importowanego obsydianu.

Na wysoczyznach południowej Kenii i północnej Tanzanii chów zwierząt pojawił się w końcu II tysiąclecia p.n.e. Pozostałościami działalności

wschodnioafrykańskich pasterzy jest wielki zespół archeologiczny nazwany kulturą neolitu pasterskiego (Phillipson 1985: 143 - 145).

Informacje archeologiczne w połączeniu z danymi z zakresu językoznawstwa skłaniają do przyjęcia tezy Phillipsona (1985: 146) o genezie najstarszej gospodarki pasterskiej we wschodniej Afryce. Według tego badacza, została ona tam przejęta z Sudanu przez ludność północnokenijską należącą do południowokuszyckiej grupy językowej a pod względem morfologicznym neogroidalno-afrokaukazoidalną. Na podstawie danych archeologicznych i językoznawczych Barthelme (1985: 335 - 336) także sądzi, że pojawienie się najstarszej gospodarki pasterskiej w basenie jeziora Turkana było wynikiem napływu ze środkowego Sudanu niewielkich grup ludności pasterskiej należącej do rodziny językowej południowokuszyckiej, które przyniosły do wschodniej Afryki swoje tradycje kulturowe, przede wszystkim znajomość chowu zwierząt i zwierzęta udomowione. Dalsza migracja tych grup, lub dyfuzja znajomości chowu zwierząt, doprowadziła do pojawienia się pasterstwa w środkowej Kenii i w północnej Tanzanii. Podczas gdy genezę rolnictwa w Etiopii najczęściej uważano za zjawisko miejscowe, to jego początki we wschodniej Afryce wiążą się z napływem grup pasterskich z północy, spowodowanym pogorszeniem się warunków środowiskowych w strefie Sahelu.

Najstarszą ludność rolniczą w tej części Afryki najczęściej łączy się z konkretnymi grupami językowymi (Kuszyci, Semici, Preniloci), typami morfologicznymi (kaukazoidalni Kuszyci, negroidalni Preniloci) lub kulturami archeologicznymi (grupa C w północnej Nubii, Brandt 1985). Dotychczasowe skąpe informacje antropologiczne pozwalają określić morfologię najstarszych pasterzy wschodnioafrykańskich o kulturze neolitu pasterskiego jako negroidalną, a więc podobną do lokalnej ludności wczesnoholeceńskiej o kulturze adaptacji wodnej (por. rozdział 5). Informacje te wykluczają napływ większych grup ludności o obcej morfologii do wschodniej Afryki w momencie pojawienia się pasterstwa (Rightmire 1985: 196, 199).

Niewątpliwie najlepszą dotychczas próbą przedstawienia najstarszych kultur pasterskich we wschodniej Afryce jest szkic syntetyczny Ambrosiego (1984). Według tego badacza kultury pasterskie pojawiły się w okresie 5000 - 3300 bp na północnych równinach Kenii i w północnej Tanzanii. W gospodarce ludności neolitycznej, eksploatującej sawannę równin północnej Kenii, dominował chów zwierząt, głównie bydła, uzupełniany przez rybołówstwo, natomiast grupy pasterskie eksploatujące otwartą pofałdowaną sawannę hodowały zwierzęta oraz polowały na średnie i duże gatunki zwierząt. Wśród narzędzi obu tych grup występują szlifowane siekiery, palety kosmetyczne, rozcieracze, mikrolityczne ostrza geometryczne i tylczaki, krótkie i szerokie drapacze o łukowatym drapisku, skrobacze, rylce i łuszczniki. W pozostałościach wytwórczości krzemieniarskiej dominowały krótkie, szerokie wióry i odłupki wykony-

wane z obsydianu, czertu i kwarcu. W garncarstwie tej ludności można wyróżnić kilka tradycji zdobnictwa. Charakterystycznym wyrobem zarówno w osadach, jak i na cmentarzyskach, są niewielkie misy kamienne używane prawdopodobnie do mieszania ochry. Na cmentarzyskach występowały one wraz z rozcieraczami i paletami do rozcierania ochry oraz nielicznymi, dużymi wiórami z obsydianu.

Wyżyny wschodniej Afryki zostały skolonizowane około 3300 bp przez pasterzy napływających z okolic jeziora Turkana, gdzie pojawiły się one pomiędzy 5000 a 4000 bp. W najstarszych populacjach pasterskich z wielkiego rowu tektonicznego występują dwa różne typy morfologiczne: nilotycko-negroidalny, wśród pasterzy najbardziej zbliżony do populacji Egiptu predynastycznego, określonych jako kuszycko-kaukazoidalne i negroidalne, w populacjach łowieckich o kulturze Eburran. Początki gospodarki pasterskiej w Kenii, najpierw na północnych równinach, a później na wyżynach, wiążą się z napływem kuszycko-kaukazoidalnej ludności pasterskiej z Etiopii. Dane z zakresu językoznawstwa sugerują, że ludność ta należała do grupy językowej południowo-kuszyckiej. Drugą falę ludności neolitycznej, która dotarła do Kenii z południowego Sudanu prawdopodobnie dopiero w I tysiącleciu p.n.e., tworzyły populacje należące do południowo-nilotyckiej grupy językowej; pozostałości tej ludności w Kenii nazwano kulturą Elmenteitan (Ambrose 1984).

Pomimo niedostatków bazy informacyjnej dostrzec jednak można, że w okresie około 3800 - 3000 p.n.e. pasterze bytujący w środkowym Sudanie znajdowali się pod względem stopnia rozwoju gospodarczego wśród przodujących społeczeństw Afryki wraz z grupami południowo-i środkowoegipskimi. Niewątpliwie natomiast pozostawały one na czele pod tym względem w ówczesnej strefie sahelu i sawann.

7.7. Uwagi końcowe

Posiadane informacje nie pozwalają na pełniejsze przedstawienie gospodarki ludności późnoneolitycznej w środkowym Sudanie. Wydaje się, że jeżeli chodzi o zdobywanie pożywienia, to przede wszystkim rozwijano chów zwierząt, głównie bydła, zapoczątkowany w poprzednim okresie. Zapewne nadal eksploatowano łąny zbóż tropikalnych, prawdopodobnie dzikich, a także uprawiano różne formy gospodarki przyswajalnej, chociaż już zapewne na mniejszą skalę. Rozwój chowu bydła mógł doprowadzić do powstania większych stałych nadwyżek produkcyjnych, aniżeli w okresie poprzednim, które stawały się własnością wąskiej elity społecznej. Informacje pochodzące z późnoneolitycznych cmentarzysk świadczą o dalszym wzroście uprzywilejowanego statusu materialnego tych elit. Umacniały one także swą dominującą rolę w obrzędowości.